

Ködöböcz Gábor

Az erdélyi kultúra égtartó embere

Kós Károly (1883–1977)

Az építés és teremteni tudás példaadó mestereként számon tartott Kós Károlynak az élete is csodálatos alkotás. Miként egyik avatott ismerője, Czine Mihály írja: „Sorstragédiákban aligha lehetnek komorabb felvonások, mint az ő életében. S győzelmeit, az emberieket, az iskolákban akár példaképp is taníthatnák.”

Az alkotás zsenijének nevezett Kós Károly hamar felismerte, hogy az önmagunkat és közösségünket kiteljesítő élethez mindenekelőtt harmóniára van szükség. A természettel, a környezetünkkel és az Istennel való harmónia nélkül a teremtő munkából s szolgálatból születő emberi teljesség és létteljesség aligha képzelhető el. Akárcsak Weöres Sándor, Kós Károly is pontosan tudta, hogy jó mindaz, ami a teljesség felé emel, és a harmóniával összeköt, és rossz mindaz, ami a teljességtől és a harmóniától elválaszt.

Kós Károly építészből lett író, de az író is építész maradt. Minden idegszálával ottthont akart építeni népének, történelméhez, hagyományához és természetéhez illőt. Megtartó szellemként, ezermesterként, nemzetépítőként ezáltal válhatott az elméleti és gyakorlati mindentudás, a hűség és helytállás jelképévé. Ahogyan igéző szépségű portréversében (*Kós Károly arcképe alá*) Kányádi Sándor írja: „Hajlékot Istennek,/ hajlékot embernek/ kőből, fából/ házat,/ raktál a léleknek/ kőnél, cserefánál/ erősebb igékből/ várat.”

Kós Károly, a reneszánsz típusú polihisztor 1883-ban született Temesváron, német, francia és osztrák felmenők sarjaként. A Kóschból lett Kós család négyéves nagyszabeni kitérőt követően 1893-ban Kolozsváron telepedett meg, Kós Károly az itteni Református Kollégium diákjaként tett érettségi vizsgát. Építésmérnöki diplomáját 1907-ben kapta meg a budapesti Műegyetemen, ahol már tanulmányai közben is számos díjat és ösztöndíjat nyert. 1910-ben szűkebb erdélyi hazájában, a kalotaszegi Sztánán földet vásárolt, és házat épített (Varjúvár). Ugyanebben az évben feleségül vette Balázs Idát, a türei református lelkész leányát; házasságukból három gyermek született. Bartók, Kodály és Móricz Zsigmond szellemtestvéreként ekkortájt már intenzíven kutatja Erdély építészeti múltját (*Régi Kalotaszeg*) és népi kultúráját (*Erdély; Kalotaszeg*).

Az első világháború kitörése nyomán Kós Károly – budapesti építészkarrierjét és az Iparművészeti Főiskola katedráját föladván, s a „hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz rám, mint Budapesten” hitvallását követve – végleg hazatért Erdélybe. Innentől kezdve az egyéni boldogulás mindvégig az erdélyi magyar ki-

sebbség sorsával kapcsolódik össze. Kós Károly az egzisztenciateremtés mellett mindig a közösség szolgálatát, a magyarság életesélyeinek jobbítását tartotta szem előtt. A lehetetlent nem ismerő, az „ember szépbe szőtt hitét” soha föl nem adó küzdelmet hol a politika, hol a kultúra területén folytatta. A Magyar Néppárt megalapítása, a Magyar Népi Szövetség titkári, majd elnöki tisztsége és országgyűlési képviselői szerepvállalása is mind-mind közéleti elkötelezettségét példázza.

Kós Károly 1944 őszén újra választás elé kényszerült, s noha Keszthelyen várta a főiskolai katedra, ismét Erdélyt választotta. A háború vihara (a Maniugárdisták) által elpusztított sztánai otthon kényszerű elhagyása Kós Károly egyik legnagyobb fájdalma volt, annál is inkább, mert hatvankét esztendő korában mindenéből kifosztottan, előlről kellett kezdenie az életépítést. Töretlen hittel, szívós kitartással és kemény munkával – egyéni és közösségi szinten – mégiscsak sikerült új életet építeni a régi romokon.

Kós Károly életének utolsó évtizedeit nagymértékben beárnyékolta az, hogy a természetközeli életformához, a folytonos mozgáshoz és szabadsághoz szokott ember jobb híján a kolozsvári Széchenyi téri kétszobás tömblakásba kényszerült. Miután infarktusa és súlyos érszükülete úgyszólván szobafogságra ítélte, a világ dolgai iránt változatlan érdeklődést mutató friss szellem számára – a személyes diskurzus mellett – a levelezés jelentette a legfőbb kitérési pontot. Igen sok levelet írt, nemegyszer terjedelmeseket is. Az „öreg Kós Károly” – ahogy az aláírásokban szerepel – kilencven-egynéhány évesen is rendkívül gondos, rendszerető ember volt. Leveleiben is pontos volt és precíz; a homályt és a kétértelműséget nem szerette. Miként a fésületlen stílust és az igénytelen írást is elvetette. Vágott (mártogatós) tollal írott levelei harmóniáról tanúskodnak. Irigylésre méltóan szép, rendezett írásképe személyiségének mindennél beszédesebb grafológiai tükre. Úgy írt, ahogyan élt – keményen, tisztán.

Az egyebek mellett Baumgarten-díjjal és Corvin-koszorúval kitüntetett Kós Károly hűségére és helytállásra készítő életpéldája a legvégső és legteljesebb értelmét az Adytól ismerős üzenetben nyeri el: „Őrzők, vigyázzatok a strázsán!”

„Nehéz élet volt, de szép volt. A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni” – vonja meg pályája mérlegét a Benkő Samuval folytatott beszélgetések végén Kós Károly. Az elhívás útján járó, a Gondviselésben bízó, az életfeladatát legjobb képessége szerint, maradéktalanul teljesítő ember szavai ezek. Egy olyan küldetéses hittel és karizmával megáldott emberé, aki hosszú és küzdelmes élete során az állandó készenlétet és folytonos szolgálatot avatta mindennapos létformává, s ennek okán utóbb a jól végzett munka oltalmazó derűjével tekinthetett vissza a megtett útra.

Kós Károly, az építész, tüneményes tehetség volt, akinek minden keze vonása az őstehetséget dicséri. Még csak huszonöt éves, amikor önálló építészirodát

nyit, majd gyors egymásutánban sorjáznak az általa megálmodott épületek: óbudai református parókia; a budapesti Állatkert pavilonjai; a városmajori iskola-komplexum; a kispesti munkás- és tisztviselőtelep központi épületei; a zebegényi templom; a kolozsmonostori református templom; a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum. És Sztánán – Budapest és Brassó között félúton – fölépítette a családi fészeknek és műhelynek szánt, legendás Varjúvárat, ahol nyugodtan dolgozhatott, tervezhetett és gazdálkodhatott.

Építészeti pályája az első világháborúval együtt lényegében véget ért, Erdélyben már csak kisebb megbízásokat kapott. Kós Károly egyéni tragédiája – az építészpálya korai megszakadása – a magyar és egyetemes építőművészet súlyos vesztesége, hiszen az újabb szakirodalom is az organikusnak nevezett építészet egyik legjelentősebb művelőjének mondja Kós Károlyt. Nagy lélekre, nobilis jellemre vall, hogy – a történelmi kényszerűségnek, illetve a sors akaratának engedve – az építést másfajta régiókban töretlenül tudta folytatni. Nevezetesen: az impériumváltás következtében kisebbségbe került erdélyi magyarság fáklyavivő mindeneseként szolgálta a közösséget, minden teremtő cselekedetével építve, emelve a hit boltozatát. Így lett az építészként indult emberből elhívott és elhivatott nemzetépítő.

Szomorú tény, hogy Kós Károly cím szerint ismert százhusz tervezéséből csak hatvan épült meg, ugyanakkor a Romániához kapcsolt erdélyi magyarság felbecsülhetetlenül sokat nyert a kisebbségi sorsot vállaló Kós Károssal. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy nagyon nehéz időben, lehetetlen körülmények között vállalta a kisebbségi sorssal együtt járó muszájherkulesi küzdelmet. A két világháború közötti erdélyi kultúra úgynevezett 'égtartó embereként' – beomlott tárnák, kétségbeesés, exodus és bizonytalanság közepette – minden áldozatot vállalva írt, szervezett, agitált, munkára és helytállásra buzdított. Tompa Lászlóval szólva még a halottnak is életet üzent.

Kós Károly nem készült írónak, a tollat a történelmi fordulat adta a kezébe. Mindig is botcsinálta írónak tartotta magát, akiből Trianon traumája hívta elő a literátus embert. A benuhárból felrázó, építésre és munkára sarkalló, transzszilván szellemben fogant, nagy hatású röpirat (*Kiáltó Szó*, 1921) nyomán negyvenéves, amikor első novelláját (*A Gálók*), negyvenkettő, amikor első regényét (*Varjúnemzetség*, 1925) megírja. Ez utóbbit az élethit vallomásaként, történelmi regényként emlegetik, de a szülőföld, az otthonteremtés könyveként nagyon is a jelenről szól. Azt a tusakodó, élni akaró kalotaszegi világot ábrázolta benne eleven színekkel, plasztikusan és atmoszférikusan, amelyben ő is élt. *Budai Nagy Antal* (1936) című drámáját lármafának szánta, s benne fogalmazza meg legtisztábban az „örök erdélyi szellem”, vagyis a transzszilvanizmus lényegét. Kós Károly szerint az írás legfontosabb eleme a példázatos mese, melyben az élet igazán nagy dolgai

természetesek és egyszerűek. Alakjait is „beszédesen hallgatag egyszerűségben” tárja elénk. Ez az egyszerűség azonban – építményeihez és rajzaihoz hasonlóan – igazi nagyvonalúság. Nagy ívű kontúrokat tömörítő mondatai keményen ácsoltak, nyelvében óízű, archaikus balladák élménysűrűsége jelenik meg. Veretesen stilizált, nagy felidéző- és megjelenítőerővel bíró, transzszilván elkötelezettségű történelmi regénye (*Az országépítő*, 1934) is ezt támasztja alá. Kós Károly írói bravúrja egyszersmind az építész bravúrja is.

Az ember az Istentől kapott alkatával és talentumával egy dolgot tehet: élete és munkája szolgálatába próbálja állítani. Kós Károly 1918 végén (harmincöt évesen) Erdélyt s ezzel a kisebbségi sorsot vállalja. Építőművészből grafikus, tanulmányíró, földműves, politikus, publicista, lapszerkesztő, könyvkiadó és szépíró lett; minden, amire éppen szüksége volt közösségének. Éveken keresztül az erdélyi református egyházkerület főgondnoki tisztségét is betöltötte, időt és fáradságot nem kímélve vigyázott a harangok szavára.

Irodalom- és kultúraszervező munkássága a – Paál Árpáddal és Zágoni Istvánnal együtt, a történelem parancsára és az újrakezdés jegyében megírt – *Kiáltó Szó* című röpirattal kezdődik. Majd folytatódik a *Vasárnap* című képes hetilap létrehozásával, amely 1922 nyarán már bevételeiből fedezni tudta a kiadásait. A húszas évek első felében Kós Károly sztánai műhelyéből az eszmélést és a főlegyenesedést segítő, alapvető fontosságú művek kerültek ki: *Erdély kövei* (1923); *Atila királról ének* (1923); *Kalácsa kalendárium* (1924). Ráadásul mindegyiket maga szedte, nyomtatta, illusztrálta és kötötte. A könyvművészt, a betűíró művészt most ismerték meg a kortársak, és joggal gondolhattak a nagy elődök közül Szenczi Molnár Albertre és Tótfalusi Kis Miklóstra.

Kós Károly nagy hiányt szüntetett meg azzal, amikor életre hívta a kultúrhistoriai jelentőségű Erdélyi Szépművészeti Céh (1924) kiadót, amely 1944-ig százhatvanöt könyvet adott ki, zömmel erdélyi székely szerzőktől. Az ESZC volt a két világháború között az erdélyi magyar irodalom legfontosabb vállalkozása, amely számos írónak biztos egzisztenciát, az olvasóknak pedig maradandó esztétikai, szellemi élményt adott. A kiadó által megjelentetett művek némelyike ötvenezer példányban kelt el. Kós Károly nevéhez fűződik a másik kultúrhistoriai jelentőségű intézmény, az 1926-ban létrehozott Erdélyi Helikon mint írói munkaközösség és az ebből kinövő, 1928-tól 1944-ig működő, azonos nevű folyóirat. Az *Erdélyi Helikon* szerkesztési elveit a transzszilvanizmus, az európaiság és az egyetemesség határozta meg. Kós Károly harmadik fontos és hiánypótló cselekedete a Barabás Miklós Céh (1930) létrehozása, amely az addig elszigetelten és szétforgácsoltan alkotó képzőművészeknek kínált lehetőséget találkozások és kiállítások megszervezésére.

A kilencvennégy esztendőn át élte Kós Károly élete, munkássága századokra szóló példa és tanulság. Nemzedéktársai a szikladerekű építőt, a „szétzüllött harang-

szónak tornyot rakó embert”, a hűség és a szolgálat jelképét látták benne. Amit alig huszonhét évesen a *Régi Kalotaszegben* jóslatként írt, utóbb valósággá vált: „...lábam nyomán eltemetheti a hó, de síromon sohasem lesz korhadt a fejfa, de a fölém boruló domb virágos lesz mindig... és emlegetni fognak engem is, apáimat is az én véreim, unokáim unokái... az én munkámat folytatják ők, és az én életem örökkévaló lesz bennük”.

Mesélik, élete utolsó napjait szótlanságban töltötte, leveleit sem bontotta föl. Úgy készült a halálra, ahogy egész életében élt – méltósággal. A házsongárdi temetőben sokezres tömeg búcsúztatta, az énekelt zsoltárokat még Kolozsvár főterén is lehetett hallani. A végtisztességtevők mondják, hogy a temetési szertartás közben a „szent öregember” címermadarai, a káráló varjak is megjelentek a koporsó fölötti ágakon. Mintha ők is siratták és búcsúztatták volna Erdély és a magyarság nagy szülöttét.

A Kós Károly műveiben testet öltő életpélda, a hűségre és a helytállásra képezítő talentum emlékezetes szépséggel szólal meg Kiss Jenő *Kós Károlyhoz* című versében: „Kalaplevéve nézünk fel Reád most,/ amint ott állsz az évek ormain,/ toronyrakók és kódexmásolók/ szellemutóda, szívós és konok!/ Minden szavad – kódexbetűkkel írva –/ a hűség és a szolgálat igéje;/ tőled tanultuk őket egykoron mi,/és megtanulni most is: kötelesség.// Követni őket most is KÖTELESSÉG!”

